

В. Г. ЗАХАРЧЕНКО,
канд. пед. наук

Vira G. Zakharchenko,
Ph.D. in Pedagogics

ПОДРУЖНІ КОНФЛІКТИ ТА СТРАТЕГІЇ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ В МОЛОДИХ СІМ'ЯХ

Конфлікт – це одна із ознак будь-якої соціальної системи і тому повинен розглядатися як природний фрагмент людського життя. Конфлікт – це стимул до змін, який вимагає творчих рішень.

У подружньому конфлікті є ризик як зруйнувати стосунки, так і вийти на їх новий рівень, конструктивно долаючи кризу, здобуваючи нові життєві можливості. Отже, конфлікт може виступати не тільки як фактор дестабілізації сім'ї, виконуючи деструктивну роль, але й виконувати конструктивну функцію. В стабільних сім'ях, конфлікти протікають на загальному фоні позитивних взаємин подружжів, виконуючи таким чином конструктивну функцію. Так, виявляючи різницю потреб, установок, намірів подружжя, конфлікти допомагають виробити єдині позиції і сприяють успішній адаптації партнерів до шлюбу. В проблемних сім'ях конфлікти протікають на тлі негативних стосунків подружжів, їх взаємної незадоволеності і послаблення чи втрати емоційності, привабливості партнерів. Таким чином, конфлікти, які заважають виробити подружжю спільну точку зору, призводять до дезорганізації їх спілкування і співробітництва, слід розглядати як деструктивні. Стабільність молоді сім'ї значною мірою залежить від того, наскільки молодому

подружжю вдається виробити згоду стосовно своїх прав і обов'язків, загальних цілей і завдань, а також спільну позицію у веденні домашнього господарства, вихованні дітей, розподілі сімейного бюджету тощо. Узгоджені дії подружжів обумовлені їх прагненням зробити посильний внесок у спільні справи сім'ї. При цьому поведінку подружжів можна і слід розглядати як результат взаємних поступок і взаємного пристосування – оскільки чоловік і дружина взаємозалежні. Так поступово в сім'ї формується складна система взаємодії і співробітництва. Характерними ознаками сучасної молоді сім'ї в Україні за її структурою і функціями є її нуклеарність та еголітарність на відміну від традиційної сім'ї. У традиційній сім'ї за кожним членом були закріплені чіткі функції, що в цілому попереджало виникнення багатьох конфліктів. У сучасній сім'ї ми спостерігаємо руйнування родової структури сімейної діяльності, яка проявляється у втраті подружжями своїх суб'єктивних позицій. Радикальні зміни структури і функції сім'ї вимагають від подружжя нових способів адаптації і суттєво ускладнюють міжособистісну взаємодію.

В останні роки в молодих сім'ях збільшується кількість конфліктних ситуацій, які спричиняють сімейне неблагопо-

луччя, що веде до розпаду сімей. Останнім часом кількість розлучень, що припадає на один шлюб, тобто коефіцієнт нестабільності шлюбів, продовжує збільшуватися. Так, відносно рівня 1989 р. він зріс із 0,4 до 0,58 у 2002-му. Тобто сьогодні, за статистикою, на 100 укладених шлюбів припадає 58 розлучень.

В основі сімейного неблагополуччя завжди лежать як видимі, так і зовні непомітні конфлікти міжособистісного, соціально-побутового та психофізичного й фізіологічного характеру. Конфлікт слід визначати як зіткнення різних цілей, інтересів, поглядів, думок з метою їх реалізації в умовах взаємозалежності.

Отже, конфлікт – це сигнал про те, що існує суперечність у потребах, поглядах, інтересах тощо. У взаєминах між рідними людьми причинами конфліктів можуть бути об'єктивні обставини, реальні труднощі й перешкоди, складні ситуації, а можуть бути й суб'єктивні причини: упередження, різні ціннісні орієнтації, звички, особливості характеру, темпераменту тощо.

Традиційно сімейні конфлікти розглядалися як негативне явище, яке відіграло лише дестабілізуючу роль. Наслідки такого конфлікту – це погіршення стосунків, руйнування психологічного клімату в сім'ї і, як кінцевий результат, розпад сім'ї. Але конфлікт може відігравати і позитивну роль як засіб зняття загострених суперечностей у процесі діалогічного

спілкування подружжів. У процесі розвитку сім'ї відбувається адаптація сімейних партнерів до кожного нового етапу стосунків у сім'ї. Отже, конфлікт відіграє стабілізуючу роль у тому разі, коли члени сім'ї прагнуть усвідомити існуючі розбіжності, знайти єдність у поглядах і позиціях.

Аналіз суперечностей, які лежать в основі виникнення конфліктів, вимагає з'ясування змісту конфліктів з метою їх подальшого конструктивного вирішення. Особливо складними і відповідальними є перші п'ять років подружнього життя. В цей час відбувається взаємна адаптація шлюбних партнерів, висуваються зустрічні вимоги, виробляються спільні погляди і взаємоприйнятні моделі поведінки. Спроби перевиховання одного партнера іншим, як правило, руйнують довіру і любов. У молодих сім'ях виникає багато психологічних проблем, зумовлених народженням дитини і необхідністю перебудувати поведінку окремих членів родини та функціонування сім'ї як системного утворення. На етапі первинної шлюбної адаптації молодій сім'ї особливої ваги набувають рольові взаємини між партнерами, адже вони відповідають за сталість сімейної системи. Важливість вивчення конфліктних стосунків у перші роки сімейного життя набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що, як ми вже зазначали, саме в цей період у молодих сім'ях спостерігається найбільше розлучень і найвища народжуваність, яка тягне за со-

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів з неповних сімей на запитання
“Протягом якого часу існувала Ваша сім'я, в якій народилася
Ваша перша дитина?”, *

<i>Період існування сім'ї, років</i>	<i>Один із подружжя неповної сім'ї, %</i>
Рік та менше	14
1–2	21
2–3	18
3–4	19
4–6	17
більше 6	11

* За даними Державного інституту проблем сім'ї та молоді, 2003 р.

бою збільшення числа неповних сімей (див. табл.1).

Таким чином, сьогодні молода сім'я як соціальний інститут, на який покладається, головним чином, вирішення демографічної проблеми та з яким пов'язуються подальші суспільні перетворення в країні, потребує уважного вивчення та глибокого аналізу її основних проблем і потреб з метою їх подальшого успішного вирішення. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що сімейний конфлікт виступає як об'єкт дослідження в різноманітних галузях наукового знання. Отже, вивчення сімейного конфлікту різноманітними науковими дисциплінами свідчить про складний і багатогранний характер цього явища. Так, зокрема, соціологічний підхід у вивченні сімейного конфлікту дає матеріал про причини та частоту виникнення конфліктів; педагогіка вивчає сімейний конфлікт з точки зору його впливу на взаємини батьків і дітей, а також на розвиток дитини; в психології вивчається сам механізм виникнення конфлікту, його причини і форми прояву, а також соціально-психологічні особливості подружжя, які сприяють розвитку конфлікту чи попереджають його виникнення.

Одна із причин нетривалості шлюбного життя, на нашу думку, полягає в складності періоду адаптації молодят до нових для них сімейних ролей, способу життя та обов'язків. На основі результатів соціологічних опитувань спробуємо проілюструвати, як саме розподіл обов'язків у молодій сім'ї, наприклад, стосовно виховання і догляду за дитиною, може стати причиною конфлікту.

Загальновідомо, що з моменту появи дитини у сім'ї змінюється спосіб життя подружжя, а найголовнішим обов'язком подружжя стосовно дитини постають догляд та її виховання. Нас цікавило, як розподіляються обов'язки у сім'ї стосовно догляду та виховання дитини. За результатами опитування подружжів молодих сімей „Молода сім'я в сучасній Україні” (2003 р.) було виявлено, що до лікаря най-

частіше дитину водить мама (87 %); збирає до дошкільного навчального закладу чи до школи мама (65 %); вкладає спати: мама (73 %), батько (18 %), бабуся/ дідусь (5 %); допомагає у виконанні домашніх завдань: мама (47 %), батько (22 %), бабуся/ дідусь (3 %); супроводжує дитину до і після школи, дитячого закладу: мама (43 %), батько (24 %), бабуся/ дідусь (7 %); займається у вільний час: мама (63 %), батько (15 %), бабуся/ дідусь (4 %); здійснює контроль за дотриманням режиму дня дитини: мама (73 %), батько (14 %), бабуся/ дідусь (4 %), відводить дитину на заняття у різні гуртки: мама (42 %), батько (14 %), бабуся/ дідусь (6 %) і тому подібне. Таким чином, є всі підстави говорити про те, що основне навантаження стосовно догляду за дитиною, її виховання у сучасній молодій сім'ї покладається на маму, що може призвести до її перевантаження і як результат – до конфлікту в сім'ї.

Подружжя повних сімей, які у своїх відповідях на запитання анкети, хоч і засвідчили високий ступінь задоволеності шлюбною парою і сімейним життям водночас зазначили і наявність конфліктів у подружніх стосунках. Так, на запитання „Чи бувають у Вас сварки у сім'ї?” ствердно відповіли 72% молодих подружжів, причому, за їх свідченням: „щонайменше 1 раз на тиждень” – 21%; „1 раз на місяць” – 23%; „кілька разів на місяць” – 28%. Ці дані можуть свідчити про певну напруженість сімейної ситуації і її відносну нестабільність. Рівень і глибина суперечностей, незадоволеності подружжя дозволяють визначити коло проблем, які є джерелом виникнення конфлікту.

Метою соціологічного опитування молодих сімей (2003 р., ДІПСМ) було з'ясування причин сімейних сварок як у респондентів із повних, так і неповних (переважно розлучених) сімей. Респонденти мали можливість обрати кілька запропонованих варіантів відповіді.

Основними причинами сімейних сварок (за переконанням самих членів повних молодих сімей) є:

- погані житлові умови (24 %);

- неекономні витрати одним із подружжя (25 %);
- різне розуміння щодо розподілу домашніх справ на “чоловічі” і “жіночі” (26 %);
- безвідповідальне, несерйозне ставлення до виконання подружніх обов'язків (18 %);
- зрада або ревності (20 %);
- втручання батьків у їхні стосунки (25 %);
- егоїзм (14 %);
- надмірна втома або нездужання, хвороби (18 %);
- різні погляди на події, які відбуваються у суспільстві (16 %);
- нелюбов до дитини (10,1 %).

Із свідчень представників неповних сімей вимальовується зовсім інша картина. Основними причинами сварок подружжя у сім'ях, що розлучилися, були:

- ревності або зрада одного із членів подружжя (44 %);
- несерйозне ставлення до виконання обов'язків чоловіка, дружини (37 %);
- егоїзм другої “половини” (37 %).

Отже, причини конфліктів, на які вказує переважна більшість респондентів, лежать, на їх погляд, в площині зовнішніх обставин і особистих якостей свого партнера, а не в площині власних якостей. Це демонструє нездатність респондентів взяти на себе відповідальність за вирішення конфліктів. Таким чином, конфліктність спілкування збільшується тим, що конфліктуючі сторони або ж відмовляються помічати конфліктну ситуацію, або ж звинувачують один одного, або ж посилаються на об'єктивні обставини, які не можна подолати, переконуючи себе в тому, що інших форм не існує. Це свідчить про пасивність і низький рівень конфліктної компетентності подружжя сучасної молоді сім'ї.

Одна із характеристик конфлікту є його *форма*. Форма конфлікту визначається не лише причинами конфлікту, а й особистісними якостями членів сім'ї, які про-

являються у виборі стратегії поведінки під час конфлікту. Саме від адекватності вибору стратегії поведінки в ситуації конфлікту залежить деструктивне чи конструктивне його вирішення. Ось про що свідчать дані соціологічного дослідження „Молода сім'я в сучасній Україні”, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (2003 р.). Відповідаючи на запитання анкети „Яку лінію поведінки в конфліктних ситуаціях з дружиною/чоловіком Ви обираєте найчастіше?”, респонденти мали можливість обрати запропоновані варіанти відповіді. Запропоновані варіанти відповідей ми умовно віднесли до форм поведінки, які проявляються у виборі стратегії під час конфлікту.

Так, зокрема, варіант відповіді „наполягаю на своєму” ми умовно віднесли до стратегії боротьби; „намагаюся поступитися”, „пробую знайти компроміс” – до стратегії компромісу і співробітництва; „намагаюся уникнути конфліктної ситуації в критичний момент та повернутися до обговорення цих питань через деякий час”, „не звертаю уваги, займаю „вичікувальну позицію” – до стратегії уникнення.

За результатами опитування 26 % чоловіків і 32 % жінок з повних сімей, а також 32 % респондентів (жінок) з неповних сімей обирають *стратегію боротьби*. Людина, яка обирає стратегію «боротьби», як правило, прагне домогтися своєї мети, незважаючи на бажання партнера. Задля вирішення конфлікту така людина може застосувати тиск, погрози, насильство, що призводить до пригнічення одного партнера іншим. Як правило, такі стосунки руйнують довіру і любов, вони не тривають довго, оскільки люди виснажуються від боротьби, і тоді або вони (принаймні один з них) змінюють стратегію або розлучаються.

Водночас, людина, яка звикла діяти за стратегією боротьби, може довго співіснувати з тією, що обирає стратегію пристосування. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя в шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. У традиції української культури й досі існує думка, що класичний зразок сім'ї – це тра-

диційна патріархальна сім'я, де головною вимогою є підпорядкування главі сім'ї. Суперечки закінчуються тієї ж хвилини, коли чоловік дає зрозуміти, що глава в сім'ї він. Дружина має пристосуватися до його рішення. Але на сьогодні, будучи доволі розвинутою в особистісному та професійному плані, жінка вже не погоджується жити у шлюбі, де панує нерівність, підкорення або якісь інші *форми пригнічення особистості*. Так, зокрема, серед респондентів з неповних сімей, які розірвали шлюб, 75 % за час сімейного життя зазнавали різних видів насильства з боку чоловіка, для 24 % з них це було фізичне насильство. Тому не дивно, що 74 % опитаних були ініціаторами розлучення, а 59 % респондентів ніколи не шкодували про те, що розлучилися.

Стратегія уникнення, яку обирає подружжя з повних сімей (21% чоловіків і 19% жінок) і якої дотримуються 19% осіб з неповних сімей, по суті рівнозначна відмові від нормалізації міжособистісних стосунків. Зовні життя сім'ї може виглядати досить тривалий час таким, як і було, навіть поліпшитись, оскільки сварки й суперечки припиняються. Проте, якщо люди обирають таку стратегію, вони поступово стають чужими і шлюб рано чи пізно може розпастися. Стратегію **компромісу та співробітництва**, тобто намагання вирішити конфлікт разом («спробуємо разом з'ясувати причини конфлікту і намітити шляхи до його усунення»), обирають 38% респондентів чоловіків і 45% жінок із повних сімей та лише 25% осіб із сімей, що розпалися. Компроміс – це врегулювання суперечності через взаємопоступливість одне одному. Ця стратегія стоїть значно ближче до конструктивного вирішення конфлікту, ніж попередня. Звичайно, це ще не співробітництво, але в разі застосування цієї стратегії обома партнерами їх взаємодія цілком може задовольняти обох. Цікавими, на нашу думку, є порівняльні результати відповідей подружжя з повних сімей. Так, зокрема, в ході соціологічного опитування подружжям із повних сімей було запропоновано змодельовати в уяві ситуації сімейного конфлікту і назвати свої дії з ме-

тою його припинення. Виявилось, що 38% чоловіків і 45% жінок налаштовані на те, щоб разом з'ясувати причини конфлікту і окреслити шляхи його усунення; 42% чоловіків і 30% жінок готові попросити вибачення; 11% чоловіків і 28% жінок мають намір чекати, поки вибачиться інший; 20% чоловіків і 25% жінок схильні вважати, що все вирішить час; 21% чоловіків і 17% жінок згодні зробити вигляд, що нічого страшного не трапилося; 16% чоловіків і 11% жінок вважають найкращим методом примирення сексуальний контакт; 17% чоловіків і 11% жінок віддають перевагу тому, щоб піти прогулятися. Втішним є те, що ніхто із подружжя у повних сім'ях не вважає прийнятним з'ясування стосунків шляхом застосування фізичної сили, шантажу, маніпулювання. Проте 5% чоловіків і 2% жінок схильні до «зняття напруги» алкоголем. Привертає увагу той факт, що на відміну від поведінки протягом самого конфлікту, виходить з нього у тих, хто перебуває у шлюбі, та тих, хто розірвав шлюб, досить різні. Так, у повних сім'ях 36% усіх опитаних роблять першими крок назустріч (42% чоловіків та 30% жінок). У шлюбах, що розпалися, таких було лише 10%, а 30% чекали кроку назустріч від своєї другої «половини». Можна припустити, що така поведінка певною мірою вплинула на подальший розрив шлюбних відносин.

Отже, невміння знайти розумний баланс між існуючим досвідом, рівнем соціальної компетентності й мірою своїх претензій нерідко в молодих сім'ях призводить до напруження у стосунках, ворожого ставлення до старших членів родини, до розлучення шлюбних партнерів або до переоцінки власних можливостей у соціальному житті і, як результат, до розчарувань, депресій, актів протесту в різних формах і виявах. Таким чином, адаптація не завжди відбувається безболісно і часто супроводжується конфліктами, які в цьому випадку виконують роль механізму, який впливає на розвиток сім'ї. Залежно від способів вирішення, конфлікти можуть відіграти в сімейних стосунках як деструктивну, так і конструктивну роль. Резерви і можливості щодо конструктивного вирішення конфлі-

кних ситуацій подружнього життя молоді, на наш погляд, криються у наявності досить високого ступеня близьких стосунків та взаємовідкритості молодого подружжя. Як показали результати соціологічного дослідження, лише 3% респондентів зазначили, що вони практично нічого не розповідають своїй «другій половині» про свої стосунки з іншими людьми. Розповідають практично все і досить багато 76%. Про близькі стосунки свідчить також і те, що 68% респондентів знають про захоплення та інтереси одне одного. Такою ж мірою подружжя вважає, що в них є спільні погляди та інтереси в житті, що, на нашу думку, сприяє зниженню рівня конфліктності молодих подружжів. Проте лише 47% подружжів розповідають одне одному про свої невдачі та проблеми. Це свідчить про певну недовіру до рідної людини, оскільки підтримка в складних ситуаціях, мабуть, від неї не очікується.

Перший період подружнього життя, очікування та взаємини подружжя в основному обумовлені сталим набором соціальних норм. Через виховання батьків та виховання в певному соціумі, молоді люди складають відповідні уявлення про те, яким має бути їхнє подружнє життя. Ролі чоловіка і жінки в сім'ї досить чітко «розписано» традиціями і звичаями суспільства. Проте кожна сім'я проходить етап, який умовно можна назвати етапом «напрацювання власних правил». На цьому етапі неодмінно виникають суперечності, які вимагають відкритого обговорення. Цей етап буває в психологічному плані дуже складним для молодого подружжя, що відобразилось у відповідях на запитання стосовно найкращих та найгірших періодів сімейного життя. Більшість респондентів зазначили, що особливо несприятливим був перший рік подружнього життя (тобто перехід від етапу романтизації стосунків до етапу «напрацювання власних правил» почався раніше, що цілком природно і навіть більш доцільно), або після народження дитини. Це вказує на недостатню обізнаність молоді про закономірності розвитку сім'ї.

Якщо чоловік та дружина не знають, що існують певні етапи розвитку сімейних стосунків, то необхідність обговорення обов'язків, ролей та ієрархії викликає велике напруження. Помічаючи, що подружнє життя стає «якимось не таким», людина відчуває себе розчарованою та нещасною, бажає щось змінити. Настає переломний момент: розлучення або терпляча робота над тим, щоб досягти гармонії та щастя в існуючому шлюбі.

Досить впливовим фактором сталості шлюбу є, зокрема, тривалість знайомства зі своїм шлюбним партнером, оскільки багато шлюбів розпадаються внаслідок відсутності уявлення про поведінку в побутових ситуаціях. Так, за результатами обстеження модальний інтервал тривалості знайомства для повних сімей становив 1–2 роки, а для неповних 6–11 місяців. Із загального числа опитаних повних сімей 42% жили спільно до створення сім'ї.

Окрім тривалості знайомства та спільного проживання до шлюбу досить важливим є виважене ставлення до створення сім'ї. Так, серед членів повних молодих сімей, які були опитані (ДПКСМ, 2003 р.), 64% респондентів обговорювали різні аспекти майбутнього сімейного життя, у той час як у неповних сім'ях таке практикувалось лише в 44% випадків. Це вказує на недооцінку молодими людьми більш глибокого пізнання позицій та поглядів один одного до створення сім'ї, що пізніше може вплинути на рівень взаєморозуміння подружжя з різних питань вже під час сімейного життя.

Привертають увагу відповіді респондентів на запитання про особисті мотиви створення сім'ї. Абсолютна більшість респондентів (93%) рішуче заперечили наявність буквальних матеріально-фінансових стимулів, практично одногосно сказавши, що брали шлюб зовсім не «для поліпшення свого матеріального добробуту», а для того, щоб: народжувати дітей (75%), жити разом з близькою, дорогою людиною (55%). Однак, ті ж самі люди ставлять матеріальний добробут на перше місце у системі життєвих цінностей і вважають його

одним з найголовніших критеріїв особистого щастя. Це вказує на недооцінку соціально-психологічних чинників у побудові гармонійних взаємин подружжя.

Сумісність подружжя визначається значною мірою можливістю спільно задовольняти в шлюбі низку основних потреб (пізнавальних, матеріальних, духовних, потреба в захисті „Я-концепції”, потреба в спілкуванні).

На момент взяття шлюбу кожний із подружжя має вже усталені потреби, які можуть бути ідентичними в обох шлюбних партнерів. Але нерідко ці потреби виявляються суперечливими. І тому спільне життя вимагає від подружжя готовності до компромісу, вміння рахуватися з потребами партнера, поступатися одне одному, що сприяє взаємній адаптації подружжя. У цьому випадку протиріччя подружжя не набувають гострих форм і успішно долаються. Невміння знайти правильну лінію поведінки в сім'ї призводить до такого загострення суперечностей обох шлюбних партнерів, при якому задовольнити потреби кожного із подружжів у шлюбній парі стає надзвичайно важко чи навіть неможливо. Це вносить дисгармонію в шлюбні взаємини. Суттєве значення у виникненні конфлікту мають і ті очікування, які сформувалися у партнерів до моменту взяття шлюбу під впливом їх особистісних нахилів і специфіки соціокультурного середовища. Для молодого подружжя найбільш типовими є підвищені взаємні очікування, що нерідко не відповідають реальній дійсності. Таким чином, основним соціально-психологічним фактором, який викликає дестабілізацію і розпад сім'ї, є негативний характер подружніх взаємин, який виражається в конфліктній взаємодії подружжя. Усвідомлення молодим подружжям усього комплексу функцій сім'ї та взаємна готовність до їх повноцінного виконання, а також

до подолання виникаючих конфліктів є одним з наріжних факторів подальшого благополуччя сім'ї. Успішність вирішення сімейних проблем значною мірою зумовлена життєвим досвідом членів сім'ї, їх підготовленістю до подолання труднощів, а також особистісними якостями подружжя, сукупністю вроджених і соціально набутих здібностей, властивостей, ступенем розвитку загальних соціально-психологічних адаптаційних можливостей молодих людей, які уклали шлюб.

Сьогодні сімейне життя вимагає високої пластичності в поведінці, що проявляється в рівні адаптаційних можливостей молодого подружжя, і включає зокрема адаптацію:

- до характеру, темпераменту й інших індивідуальних особливостей партнера;
- до системи цінностей партнера;
- до потреб, інтересів, звичок, способу і стилю життя партнера;
- сексуальну адаптацію тощо.

Якщо взаємної адаптації не відбувається, то подружжя стають на шлях розлучення навіть за наявності сильних любовних почуттів і необхідних матеріальних і житлових умов. Отже, становлення сім'ї – це не тільки реалізація ідеальних уявлень про шлюб, які склалися у молодих людей до шлюбу, але і реальне життя двох, а пізніше й кількох людей, при всій його складності і багатогранності. Подружнє життя включає безперервні переговори, укладання угод, компроміси і, звичайно, подолання труднощів та вирішення конфліктів.

Реформування суспільства вимагає формування культури сімейних відносин. Рівень сімейної культури саме і проявляється в тому, як виходять люди із конфлікту, які стратегії поведінки обирають під час його вирішення.

1. В. П. Левкович, О. Э. Зуськова «Социально–психологический подход к изучению супружеских конфликтов»/ Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 3. – С. 126–137. із кн. Психология конфликта / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
2. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.

Подано до редакції 10.05.2004

Abstract. The article examines some causes for family conflicts and copying strategies normally used by young spouses. It is based on the data obtained from sociological studies on youth family in contemporary Ukraine conducted by the State Institute for Family and Youth in 2003.